

Angelika Juško-Štekele

LATGALIEŠA EMOCIONĀLĀS INTELIĢENCES MEKLĒJUMOS: KONCEPTS „SIRDS” LATGALIEŠU PASAKĀS

Pētījuma mērķis ir noteikt tās latgaliešu emocionālās inteliģences dominantes, kas reflektīvi atklājas latgaliešu pasakās leksēmas „sirds” lietojumā. Par pētījuma avotu izvēlētas 949 latgaliešu pasakas, kas apkopotas Pētera Šmita krājumā „Latviešu tautas pasakas un teikas”. No atlasītajām pasakām izveidots latgaliešu pasaku korpus, kas statistikas datu ieguvei apstrādāts ar datorprogrammu MonoConc Pro. No latgaliešu pasaku korpusa izgūtas 124 pasakas, kur 211 reizes fiksēts vārdlietojums sirds.

Pētījuma teorētisko pamatu veido kognitīvās lingvistikas atziņas par nacionālās konceptosfēras izpēti, pamatojoties uz semantiski kognitīvo pieeju, kur koncepta analīzē tiek izdalīti trīs galvenie posmi: koncepta nominatīvā lauka noteikšana, valodas līdzekļu semantiski kognitīvā interpretācija, iegūtā kognitīvā raksturojuma verifikācija. Apkopojot koncepta „sirds” nominatīvā lauka vienības, var secināt, ka visbiežāk pieminētā emocija latgaliešu pasakās ir dusmas, prieks un bēdas.

Atslēgas vārdi: emocionālā inteliģence, latgalieši, koncepts „sirds”, etnomenalitāte, pasakas.

IN SEARCH OF EMOTIONAL INTELLIGENCE OF LATGALIANS: CONCEPT “HEART” IN LATGALIAN FOLK-TALES

Emotional intelligence, according to the theory of emotional intelligence developed by American researchers Peter Salovey and John D. Mayer, is a form of social intelligence that involves the ability to monitor one's own and others' feelings and emotions, to discriminate among them, and to use this information to guide one's thinking and action. When attributed to different social groups (age, profession, gender, ethnicity, etc.), emotional intelligence theory helps to identify specific mental peculiarities that are characteristic to a group, assess the group's communicative competence and predict reactions.

The aim of the paper is to identify the dominant emotional intelligence patterns of Latgalians reflected in Latgalian folk-tales through the usage of a lexeme “heart”. As the source of the research the author has chosen 949 Latgalian folk-tales included in P. Schmit's (P. Šmits) collection “Latviešu tautas pasakas un teikas” (Latvian

<http://dx.doi.org/10.17770/latg2018.11.3072>

folk-tales and legends). From the selected folk-tales, a Latgalian folk-tale corpus was created, which for the purpose of acquiring of statistical data was processed in MonoConc Pro software. From the Latgalian folk-tale corpus 124 folk-tales were retrieved, where the usage of the word “heart” was identified 211 times.

The research is based on the theory of cognitive linguistics regarding research methods of national concepts, based on the semantic cognitive approach, where the concept of analysis is divided into three main stages: the definition of the nominal field of the concept, the semantic-cognitive interpretation of the linguistic means and verification of the acquired cognitive characteristics.

According to the theory of Z. Popova and J. Sternin, cognitive interpretation is a process of modelling of a concept as a unit of cognitive mental consciousness that is based on the acquired linguistic data. The classification of emotions in the paper is based on the theory of American psychologist R. Plutchik regarding eight main emotions: anger, fear, sadness, disgust, surprise, anticipation, trust and joy, all of which perform the function of adaptation. The summary of nominal field units on the concept “heart” gives ground to conclude that the most commonly mentioned emotion in Latgalian folk-tales is anger, which indicates mechanisms of defence while shaping the image of the enemy.

Another most extensively represented emotion in Latgalian folk-tales is joy, which includes 33 heart-related positive emotions: sincerity, mercy, goodness, happiness, simplicity, etc. This emotion refers to individuals who have gained sympathy of the nation and are identified as those who belong to the community. According to the theory of R. Plutchik, joy is a psychological defence mechanism that turns a self-unacceptable behaviour, thought or feeling into a complete opposite. Emotion of joy is an affirmation of altruism, puritanism, conscientiousness, morality and acknowledgment of showing good behaviour.

The third largest group among major emotions refers to the expression of sadness and sorrow (11 cases), which represents such psychological characteristics as shyness, passivity, apathy, conformity, obedience, and wish to go over painful past events.

From the point of view of emotional intelligence, the concept of “heart” in Latgalian folk-tales is revealed as a repository of emotions, which, according to the theory of P. Salovey and J. Mayer, allows to interpret the degree of assessment and manifestation of one’s group emotions, the ability to assess and recognize other groups’ emotions, regulation of one’s own emotions and, finally, their application to improve one’s performance. Folk-tales show that in the context of the concept “heart” assessment of emotions of other groups is prevalent, basically emphasizing the negative qualities of social opponents, which result in variously described extensive emotions of anger. In the characterization of emotions of one’s own group, a more varied, but at the same time less described gamut of emotions dominates, where an ambivalent range of feelings predominantly of joy and sorrow are reflected. If

there is no compromise in the revelation of the emotions of anger (angry characters, as anticipated by the righteous standards of a folk-tale, get the punishment they deserve), then the emotion of joy sometimes undergoes some fluctuations or even doubts about the true motivation and understanding of this emotion of joy. The storyline of a folk-tale does not reveal any significant activity regarding the regulation of the emotions of one's group. A folk-tale, mainly based on the polarities of one's own and foreign, good and evil, shows how one-of-their-own (usually a low-stratum hero) is earning a satisfaction he has deserved.

Keywords: emotional intelligence, Latgalians, concept "heart", ethno-mentality, folk-tales.

Ievads

Emocionālā inteliģence saskaņā ar amerikāņu zinātnieku Pītera Saloveja (*Peter Salovey*) un Džona Majjera (*John D. Mayer*) 1990. gadā definēto „emocionālā intelekta” (*Emotional Intelligence*) teoriju, ir *sociālā intelekta paveids, kas ietver spēju saprast savas un citu sajūtas un emocijas, atšķirt tās un pielietot, lai vadītu savu domāšanu un rīcību* (Mayer, Salovey 1990: 189) Attiecināta uz dažādām sociālajām grupām (vecuma, profesionālajām, dzimumu, etniskajām u. c.), emocionālās inteliģences teorija, balstoties uz grupai tipiskām sajūtām un emocijām, palīdz noteikt grupai raksturīgas mentalitātes īpatnības, novērtēt grupu komunikatīvo kompetenci, prognozēt reakcijas. Etnisku grupu emocionālās inteliģences izpēte iekļaujas t. s. starpkultūru emocionālās inteliģences pētījumu grupā (sīkāk sk. Stough, Saklofske, Parker 2009: 261) un pārkļājas ar kultūras inteliģences (*Cultural Intelligence*) pētījumiem (piemēram, Rockstuhl, Seiler, Ang, Van Dyne, Annen 2011), kas aktualizējas situācijās, kad etniskajai grupai jāapzina, jāuztur vai jāapliecina sava identitāte.

Latgaliešu kā etniskas grupas identitātes jautājumi Latvijas sabiedrībā aktualizējušies 2017. gadā Latvijas simtgades pasākumu kontekstā, lai gan bijuši aktuāli un sporādiski saasinājušies arī iepriekš. Kā norāda Latgales kultūras pētnieks Tadeušs Puisāns, *tematika, kas kaut kādā veidā uzsver Latgales sociālās vai vēsturiskās īpatnības [...] eksistē un eksistēs tik ilgi, cik ilgi dzīvos latviešu tauta un tās vēsture* (Puisāns 1980: 128).

Latgaliešu emocionālā inteliģence konceptuāli saistāma ar latgaliešu rakstura un etnamentalitātes pētījumiem. Plašākās apceres šai jomā 20. gs. snieguši Valērija Seile (Seile 1942), Augusts Milts (Milts 1992), Pēteris Zeile (Zeile 1992) u. c., uzsverot tādas vispārīgas latgaliešu emocionālās inteliģences īpašības kā, piemēram, labsirdība, paklausība, emocionalitāte, atvērtība citām kultūrām un valodām, viesmīlība, kolektīvisms, savstarpēja izpalīdzība u. c. Šie secinājumi, jo sevišķi, kad latgaliešu raksturu apraksta paši latgalieši, vairumā ir balstīti pozitīvisma paradigmā, pielietojot tādas pozitīvismam tipiskas metodes kā dokumentu analīze, līdzdalīgais novērojums, pieredzē balstīti secinājumi.

Arī emocionālā inteliģence tradicionāli tiek noteikta ar empīriskām metodēm (testēšana, novērojums u. tml.), tomēr zināmi arī mēģinājumi etnisko grupu emocionālo inteliģenci noteikt, par avotu izmantojot folkloras materiālus (piemēram, Dixit, Kaur, Shanwal 2017; Alexander-Frizer 2007), tādējādi pretendējot uz zināmu objektivitāti, tā kā folkloras apkopo gadsimtos veidojošos priekšstatus par grupas tradīcijām, vērtībām, attieksmi pret pasauli un līdzcilvēkiem. Arī latgaliešu folkloras satur konceptuālus latgaliešu emocionālās inteliģences rādītājus, kas pastarpināti atklājas ar emocionalitāti saistītu leksēmu lietojumā.

Pētījuma mērķis, avots un metodoloģija

Īpaša nozīme emocionālās inteliģences pētījumos tiek ierādīta konceptuālai metaforiskai emociju krātuvei – sirdij (Steiner 2003; Doc, Howard 2011). Simbolu vārdnīcās *sirds* tiek raksturota kā viens *no sirsnības, mīlestības un līdzjūtības bāzes simboliem* (Fontana 1997: 128). Arī Latgales kultūras pētnieks Leonards Latkovskis uzsver, ka tautas eksistences kodols meklējams tās raksturā, ko visprecīzāk atklāj sirds metafora: *serde ir kūkam, augļam un ari cylvākam, bet pi cylvāka jū sauc par sirdi. [...] sirds ir vīta, kur globojās dažaidas izjutas, tur atrūnam dažaidus izstarōjumus: sirsneibu un sirdeigumu* (Latkovskis 1972: 77).

Pētījuma mērķis ir noteikt tās latgaliešu emocionālās inteliģences dominantes, kas reflektīvi atklājas latgaliešu pasakās leksēmas „sirds” lietojumā. Izsakoties metaforiski, šai pētījumā mēģināts noskaidrot, kādas emocijas piepilda latgalieša sirdi un kā tas sasauca ar vispārīgiem (tostarp autostereotipiskiem) priekšstatiem par latgaliešu emocionālo inteliģenci. Par pētījuma avotu izvēlētas periodā no 19. gs. beigām līdz 20. gs. pirmajai ceturtdaļai pierakstītas 949 latgaliešu pasakas, kas ir apkopotas P. Šmita krājumā „Latviešu tautas pasakas un teikas” (Šmits 1925–1937). No atlasītajām pasakām izveidots latgaliešu pasaku korpus, kas statistikas datu ieguvei apstrādāts ar datorprogrammu *MonoConc Pro*. No latgaliešu pasaku korpusa izgūtas 124 pasakas, kur 211 reizes fiksēts vārdlietojums *sirds*, kas arī kalpo par pamata bāzi tālākai koncepta „sirds” analīzei.

Pētījuma teorētisko pamatu veido kognitīvās lingvistikas atziņas par nacionālās konceptosfēras izpēti, pamatojoties uz semantiski kognitīvo pieeju, kur koncepta analīzē tiek izdalīti trīs galvenie posmi: koncepta nominatīvā lauka noteikšana, valodas līdzekļu semantiski kognitīvā interpretācija, iegūtā kognitīvā raksturojuma verifikācija (Попова, Стернин 2007: 75). Tā kā kognitīvā verifikācija paredz izvērtēt konceptu mūsdienu kultūras kontekstā, bet tas pārsniedz raksta apjomu, turpmāk tiks raksturoti divi pirmie koncepta analīzes posmi.

Koncepta „sirds” nominatīvais lauks

Saskaņā ar Zinaīdas Popovas (*Зинаида Попова*) un Josifa Sterņina (*Иосиф Стернин*) kognitīvās lingvistikas teoriju, koncepta nominatīvajā laukā ietilpst

visas valodas vienības, ar kuru starpniecību objektivizējas koncepts (Попова, Стернин 2007: 45). Koncepta „sirds” nominatīvā lauka atslēgas vārds ir leksēma *sirds*, nominatīvā lauka kodolu veido atslēgas vārda leksikās nozīmes, savukārt perifēriju – atvasinājumi un leksiski frazeoloģiskās nominācijas.

Latviešu literārās valodas vārdnīcā leksēmai *sirds* minētas piecas nozīmes: 1) *dobs asinsrites centrālais orgāns, kas ar muskuļu ritmisku darbību izraisa asins plūsmu pa asinsvadiem*, 2) *cilvēka psihe, rakstura, personības emocionālo, morālo īpašību kopums, arī to izpausme*, 3) *centrālā, visnozīmīgākā (piemēram, teritorijas, apdzīvotas vietas) daļa*, 4) *priekšmets, veidojums, kam ir sirdsveida forma*, 5) *spēļu kāršu suga, ko apzīmē ar sarkanu sirdsveida zīmi* (LLVV VII 1989: 465–474).

Liecības par sirdi kā būtisku orgānu cilvēka dzīvības nodrošināšanā saskatāmas arī pasakās. Piemēram, vēstot par nabadzīga zemnieka nāves iemeslu, pasakā teikts: *..nu lelys prīcys pakryta un nūmyra: jam raztryuka sirds* (Šmits II 1926: 72). Tomēr izvērstāk sirds eksistenciālā loma atklājas pasaku mītiskajos motīvos, kas veido otro daudzskaitlīgāko koncepta „sirds” kognitīvo pazīmju grupu pasaku korpusā (34 vārdlietojumi).

Leksēma *sirds* blakus citām cilvēku kā fizisku būtni apzīmējošām leksēmām (*dzīvs, mirt, ēst, iet* u. c.) pieder senākajam indoeiropiešu leksikas kopības slānim (Ozols 1993: 54) un ilustrē cilvēka kā bioloģiskas būtnes eksistences pamatkategorijas, kuru senākās izpausmes saglabājušās mitoloģiskajos priekšstatos. Latgaliešu pasakās parādās vismaz trīs ar sirds mītisko, rituālo interpretāciju saistītas motīvu grupas: animistiskie priekšstati par cilvēka dzīvības (sirds, dvēseles) pastāvēšanu ārpus ķermeņa un ar to saistītās upurēšanas un attīrīšanās rituālu atskaņas.

Internacionālajam folkloras slānim kopīgie animistiskie priekšstati par sirdi, kas var pastāvēt ārpus cilvēka ķermeņa, redzami pasaku motīvā par velnu, kam sirds glabājas putniņā, bet putniņš – baznīcā, kas atrodas lielā mežā un kam apkārt tek liela, liela upe. Ja kāds to putniņu nokauj, tad jāmirst arī velnam (Šmits II 1926: 434). Sirds esamība/ neesamība pasakās kalpo par personāžu tipizācijas līdzekli. Vairumā personāži, kam sirds atrodas ārpus ķermeņa, pieder htoniskajai pasaulei (velni, burvji u. tml.). Izņēmums ir alegoriskā sirds interpretācija (piem., *Ūtru muosu pajēmja cylvāks ar zalta ūsom un sudobra buordu, un kaut beja boguots, tūmār beja cylvāks bez sirds* (Šmits IV 1927: 465)), kur leksēma *sirds* iegūst papildus nozīmes komponenti un liecina par sirds kā emocionāla koncepta izpratni.

Upurēšana, senākajā izpratnē būdama saistīta ar animistiskajiem priekšstatiem (sk. Тайлоп 2000: 218), pasakās parādās gan kā dzīvnieka – mītiskā palīga nonāvēšana (piem., *..vajadzīga dzeivam zyrgam izrautuo sirds* (Šmits VII 1931: 108)), gan kā cilvēka upurēšana (piem., *..lai atnas viņai sirdes juos bārnu* (Šmits VIII 1932: 342)). Tomēr upurēšanas motīvi pasakās atklājas nevis vispārīgā upura kā dāvanas, veltes, bet gan subjektīvā upura kā soda, atriebības (piem., *..kab jis izjūmtu juos sirdi uorā, i kab atnastu tū man paruodeitu, ī kab atcierstu lobū rūku juos ī atnastu tū man paruodeit* (Šmits IX 1933: 174) vai savtīgu iemeslu vārdā veiktas darbības izpratnē

(piem., ..*pops, gribēji apēst myusu sird's, gribādams zaltu splaut* (Šmits VIII 1932: 208)).

Trešais koncepta „sirds” kodola izpratni veidojošais mītiskais motīvs ir rituālā attīrīšanās, kas saprotama kā pakāpeniska pāreja no materiāli izprotamas neētības uz simbolisku atbrīvošanos no neredzama, garīga un morāliska ļaunuma (sk. Тайлор 2000: 237). Latgaliešu folklorā sastopamas pasakas, kur attīrīšanās aptver veselu mītiski rituālu kompleksu: pāreju no htoniskās uz dzīvo pasauli, iniciālu jaunas dzīves sākumu, izejot rituālas nomiršanas posmu, un, beidzot, pāreju no ļauna uz labo: ..*aizved kēniņa meitu uz pierti, sagrīz jū gobolūs, izjem juos sirdi un puorgrīz pušu. Nu sirds izskrīs malns kačs. Tad atkon salīc gobolus kūpā, palaisti meitu ar atlykušū svētītū yudeni, meita atsadzeivynuos un tad precējīs* (Šmits III 1927: 41).

Šie un vēl citi mītiskie motīvi koncepta „sirds” interpretācijā uzrāda sirds kā simboliski ietilpīga tēla izpratni, kam ir būtiska nozīme cilvēka kā bioloģiskas, ar dabu un Visumu saistītas būtnes eksistencē. Koncepta „sirds” mītiskā paradigma uzrāda arhetipisku latgaliešu pasaku saikni ar folkloras kopīgajā internacionālajā slānī bāzētām universālām cilvēka esības konstantēm. Vienlaikus koncepta „sirds” kodola mītiskās nozīmes un jo sevišķi kultūrvēsturiskās rituālu modifikācijas uzrāda korelāciju ar sirdi kā emociju krātuvi, kas pretendē uz lielāku kultūrspecifisku diferenciaciju un apliecina cilvēka kā sociālas būtnes indikācijas.

Sirdi kā cilvēka psihes, rakstura, personības emocionālo, morālo īpašību kopuma dominanti iespējams identificēt arī vārdnīcu materiālā. Piemēram, Kārļa Mīlenbaha un Jāņa Endzelīna vārdnīcā sirdij piedēvētas četras nozīmes: 1) *das Herz* (sirds), 2) *der Mut* (drosme), 3) *der Zorn* (dusmas) un 4) *der Magen* (kuņģis, māga) (ME 1927: 843), kur otrā (drosme) un trešā (dusmas) nozīme izceļ būtiskākās emocijas, kas varētu tikt identificētas leksēmas *sirds* kontekstuālajā lietojumā.

Arī Latgales izlokšņu vārdnīcās aktualizēta sirds kā emociju krātuves izpratne. Piemēram, Purlovas izlokšnes vārdnīcā leksēma *sirds* skaidrota kā ‘dusmas’ (Cibuļš 2014: 227), kas tomēr neizslēdz arī citas leksēmas *sirds* nozīmes, jo vārdnīcā saskaņā ar autora koncepciju iekļautas tikai tās nozīmes, kas nav latviešu valodā (Cibuļš 2014: 244). Nozīmi ‘dusmas’ leksēmas *sirds* semantikā pamato arī pasaku materiāls: piemēram, ..*sai beja sirds, ka veirs labi dzeivoj ar muosu*, kur nozīmi ‘dusmas’ pamato arī tālākais personāža emociju izvērsums: ..*rogona voi nu uodas lac uorā nu dušmu* (Šmits IX 1933: 206). Korpusā no 54 leksēmas *sirds* lietojumiem vienskaitļa nominatīvā 3 lietoti ar nozīmi ‘dusmas’ līdzīgā kontekstā, (piem., ..*teik [pamotei] sirds [..] pajēmja gaili i nūkova* (Šmits V 1929: 323)). Vēl plašāk dusmu nozīme atklājas leksēmas *sirds* daudzskaitļa formu lietojumā (13 vārdlietojumi), kur dominē ģenitīva forma ..*nu siržu* (10 lietojumi), piemēram, ..*nu siržu [puorpleisa]* (Šmits VI 1929: 176), ..*nu siržu [nūkovu]* (Šmits XII 1935: 209) u. c., bet sastopamas arī formas ..*par sirdim* [nūsy] (Šmits V 1929: 426) un ..*ar siržu* [saklīdz] (Šmits XI 1935: 365). Dusmu semantiku leksēmas *sirds* lietojumā pastiprina vārdkopa *lela sirds*, kas korpusā fiksēta sešas reizes. Tās izpratne atšķiras

no tradicionālās, vārdnīcās fiksētās nozīmes, kur frazeoloģisms „liela sirds” tiek attiecināts uz cilvēku, *kas ir stūrgalvīgs, spītīgs, neizrāda savu aizvainojumu, pārdzīvojumu* (LFV 2000: 1133). Latgaliešu pasakās vārdkopa *lela sirds* norāda uz īpaši spēcīgu dusmu izpausmi, piemēram: *Tīk itam ķieniņam lels kauns i lela sirds* (Šmits IX 1933: 174), .. *aiz lelas sirds pylnas ac's osoru* (Šmits VIII 1932: 352).

Plašākas sirds kontekstuālās nozīmes variācijas palīdz atklāt koncepta „sirds” nominatīvā lauka derivatīvā un leksiski frazeoloģiskā komponente. Koncepta atslēgas vārda derivatīvais lauks palīdz atklāt koncepta kognitīvās pazīmes (Попова, Стернин 2007: 128); koncepta „sirds” gadījumā to veido visi saknes **sird-* (**sirž-*) atvasinājumi izgūtajās latgaliešu pasakās. Kopumā korpusā fiksēti 64 vārdlietojumi, kas darināti ar sakni **sird-* (**sirž-*), kur izdalāmas divas atšķirīgu emocionālo attieksmi reprezentējošas grupas. Pirmā apvieno 8 vārdlietojumus ar pozitīvu emocionālu nokrāsu: *žālsirdeīgs* (4), *mīlasirdeīgs* (2), *lobsirdeīgs* (2), otrā – 56 vārdlietojumus ar negatīvu konotāciju. Te ietilpst adjektīvs *sirdeīgs* (7), daudzveidīgi atvasināti verbi ar nozīmi ‘dusmoties’ (*sa(sa/za)sirdejuos, aiz(z)asirdeja u. c.*) (46), substantīvi *greizsirdeība* (1) un *cītsirdeība* (1), kā arī apstākļa vārds *siržuok* (1). Kā norāda Konstantīns Karulis, atvasinājums *sirdīties* ir ļoti sens, ar atbilstību indoirāņu un anatoliešu valodās (Karulis 2001: 819). Nozīme ‘dusmoties’ vērojama arī virknē frazeoloģisku izteicienu ar komponentu *sirds*.

Analizējot koncepta „sirds” leksiski frazeoloģisko lauku, jāņem vērā, ka vārdu savienojumiem ar leksēmu *sirds* ir metonīmisks raksturs, proti, tie nes informāciju par „sirds īpašnieku” – eksplicītā līmenī tas ir pasakas personāžs, kas izdzīvo verbalizētu emociju, savukārt implicītā – latgalieši kā etniska grupa, kas konkrēto emociju saprot, atpazīst un ilustrē naratīvā. Šis process ir labi redzams nominālajās vārdkopās, kur leksēmai *sirds*, vārdkopas neatkarīgajam komponentam, piesaistītas dažādas – gan pozitīvi, gan negatīvi marķētas – īpašības. Latgaliešu pasaku korpusā konstatētas 18 nominālas vārdkopas, kur biežākais vārdu salikums ir *loba sirds* (12), un tad seko tādas vienreiz pieminētas sirdi raksturojošas īpašības kā *samīgta* (1), *sagrauzta* (1), *korsta* (1), *vīnkuorša* (1), *treisūša* (1), *prīceīga* (1) un *ļauna, skaudīga* (1). Ja vārdkopas *loba sirds* un *ļauna, skaudīga sirds* pretendē uz izpratni tiešajā nozīmē, tad pārējās satur nozīmes pārnēsumu.

Uz apzīmējumu *loba sirds* pasakās dominējoši pretendē personāži, kam pēc analogijas ar leksēmas *labs* pamatnozīmi (*tāds, kam piemīt morāles normām atbilstošas īpašības, kura attieksme (pret citiem) ir iejūtīga, labsirdīga, labvēlīga* (LLVV IV 1980: 555)) pieder pasaku stāstnieku simpātijas. Šai kategorijai pieder, pirmkārt, pasaku grūtdieņi, kuru labā sirds atsver kādas sociālas, fiziskas vai garīgas nepilnības, piemēram, ..*vysnabadzīguokī, bet lobas sirds cylvāki* (Šmits IX 1933: 466), ..*kaut klybais suns, bet tikai ar lobu sirdi* (Šmits IV 1927: 465), ..*kaut muļkis, tūmār [...] loba sirds* (Šmits VI 1929: 401).

Otrkārt, tie ir pasaku personāži, kas ir iejūtīgi pret dzīvniekiem un izglābj viņus no nāves, iegūdami sev brīnumainos palīgus (balodi, līdaku (Šmits VII 1931: 18–

19), zelta zivtiņu (Šmits VI 1929: 108)).

Treškārt, varoņi, kuru labā sirds atklājas pretstatā personāžiem, kam piemīt morāles normām neatbilstošas īpašības, piemēram, *sīva ar lobu sirdi* rādīta kontrastā ar sievu, kas *..beja cīši sirdīga: par kotru mozu nīku jei syta sovu veiru un paša stuostēja vysim pazeistamim, ka jei asūt par daudz gudra* (Šmits XII 1935: 271). Nabadzīgais brālis *Ignāts* (*cylvāks lobys sirdis*) pretstatā bagātajam brālim *Pīteram* (Šmits IX 1933: 443), nabadzīgais brālis *Donuots* (*lobas sirds cylvāks*) pretstatā bagātajam skopajam brālim *Dominīkam* (Šmits IX 1933: 444).

Jāuzsver, ka vārdkopas *laba sirds* ekspresiju ietekmē arī vēstījuma forma. Uz objektivitāti tēlojumā un māksliniecisko ticamību pretendē motīvi, kur par labās sirds īpašniekiem tiek vēstīts trešajā personā. *Laba sirds* šai gadījumā kļūst par kognitīvu pazīmi, kas savā tiešajā nozīmē vēsta par labā kā ētiskas kategorijas saturisko piepildījumu. Gadījumos, kad *laba sirds* pasaku naratīvā parādās personāža pašraksturojumā, tā iegūst papildu emocionālo ekspresivitāti un kontekstā var liecināt arī par citām, tostarp negatīvi marķētām personāžu īpašībām. Piemēram, pasaku tipā „Sasistais vilks nes veselo lapsu” lapsa, apelēdama pie savas *labās sirds*, panāk līdzpārdzīvojumu (*Redzi, kai man par lobu sirdi daguoja, ka izdauzēja vysus smadzeņus nu golvas* (Šmits I 1925: 147)), kā vienīgais mērķis ir izmantot lētīcību sava pašlabuma nodrošināšanai.

Tiešajā nozīmē pasakās lietota arī vārdkopa *ļauna, skaudīga sirds*, kas metonīmiski atklāj slinku, izlutinātu mātesmeitu pretstatā strādīgai, labsirdīgai bārenītei. Ļaunās, skaudīgās sirds semantika pasakā nav izvērsta, faktiski tā veido fonu, uz kura izceļas tautas ētiskie ideāli. Zīmīgi arī, ka bārenītes nopelnītā balva pasakā tiek projicēta uz visiem labas sirds īpašniekiem: *kad rauduoja, nu acim byra duorguos pērles, kad smējuos, nu lyupom skrēja daiļas, smordīgas rūzes. [...]* *Nu buorinītes, ķēniņa dāla sīvas, šei paruodība puorguoja uz cytim un palyka par lobu, gūdīgu un labsirdīgu bārnu īpašumu* (Šmits IV 1927: 369), šādi prezentējot augstākos tautas ētiskā taisnīguma ideālus.

Tomēr vairumam vārdkopu ar komponentu *sirds* vērojams frazeoloģisks raksturs – tie pretendē uz leksiski nedalāma, sastāva un struktūras ziņā relatīvi stabila, ar valodas tradīciju nostiprināta vārdu savienojuma izpratni, kura nozīme saistīta ar visa vārdu savienojuma vai tā atkarīgā komponentu nozīmes pārnesumu (LLVV II 1973: 546). Valodnieks Andrejs Veisbergs norāda, ka viena no būtiskām frazeoloģismu pazīmēm ir to iespējamā pakļaušanās diahroniskām un sinhroniskām izmaiņām (Veisbergs 1999: 4). Vārdkopas, kurās nozīmes pārnesumu nosaka atkarīgā vārda (*korsta, samīgta, sagrauzta, treisūša, vīnkuorša*) semantika, tieši atkarīgais vārds savienojumā ar leksēmu *sirds* palīdz atklāt personāžu emocijas. Par atskaites punktu nozīmes pārnesuma izpratnei var derēt vārdnīcu materiāls, tomēr jāatceras, ka pasakā normatīvi fiksētās nozīmes var iegūt jaunas, atšķirīgas nozīmes nianšes. Piemēram, vārdkopa *karsta sirds* latviešu literārajā valodā apzīmē dedzīgas, kvēlas jūtas (LLVV 1989: 466), bet pasakas tekstā – *jis beja korstys sirds* – tās konkretizējas

un iegūst nozīmi ‘tāds, kam ir ļoti straujš raksturs; nesavaldīgs, neiecietīgs’ (LLVV IV 1980: 175), ko pamato personāža rīcības apraksts: *..tiuleņ aizjiudza zyrgu, nūbraucja iz bruoļim, paklīdzja, pazalomuoja* (Šmits XII 1935: 209).

Vārdkopa *samīgtu sirdi* ir frazeoloģisma *sirds sažņaudzas* kontekstuālais variants, kas apzīmē sajūtas, kad *kaut kas pēkšņi rada nepatīkamas izjūtas, dziļi sāpina, nomāc* (LFV 2000: 1154). Vārdkopa *samīgtu sirdi* pasākā papildina tautas ētiskajiem ideāliem atbilstoša pozitīvā varoņa tēlu, ko spilgti reprezentē arī vārdkopa *vīnkuoršu sirdi*, kas kontekstā norāda uz piederību mazturīgiem, nabadzīgiem, pieticīgiem cilvēkiem, kam pieder tautas simpātijas: *Lelais beja viņtīgi gudrs un ļauns, bet mozais vīnkuoršu sirdi, lobs cilvēciņš* (Šmits VII 1931: 386). Vārdsavienojums *treisūšu sirdi* ir frazeoloģisma *drebošu (trīcošu) sirdi* kontekstuālais variants, kas apzīmē *bailes, nemieru, satraukumu, žēlumu* (LFV 2000: 1144).

Atkarībā no tā, cik atpazīstama ir frazeoloģismā ietvertā emocija, latgaliešu pasakās var izdalīt trīs frazeoloģismu grupas: pirmkārt, tādi frazeoloģismi, kuros ir precīza norāde uz emociju, piemēram, *sirds dusmuos ādas* (Šmits I 1925: 175), *skumeigi uz sirds* (Šmits V 1929: 156). Otrkārt, tādi, kuros emocija izteikta ar kādu vispārīgu apzīmējumu, kas savu nozīmi iegūst papildus skaidrojumā vai kontekstā, piemēram, *..palyka tai sovaiduok ap sirdi, palyka iztraukta, nūstuoja un dūmuoja* (Šmits III 1927: 382), *..sirds nabeja mīrā* (Šmits VIII 1932: 51). Treškārt, frazeoloģismi, kuru nozīme nostiprināta ar tradīciju, lai gan nesatur tiešas norādes uz emociju (piem., *..nu vysas sirds*).

Skaitliski un formas ziņā vārdkopās, kur nozīmes pārnesumu nosaka atkarīgais vārdkopas komponents (kopskaitā 39), visdaudzveidīgāk (6 piemēri) pārstāvēti frazeoloģismi, kas pauž dusmas: *..sirds dusmuos ādas* (Šmits I 1925: 175), *..sirdi ceļās vēļ leluoka dusme* (Šmits VII 1931: 387), *..nu sirds dusmu naizmat* (Šmits VI 1929: 172), *..sirds [...] aizguoja* (Šmits II 1926: 245), *..[pjāra, pjāra], cik vīn sirds ņasja* (Šmits XII 1935: 508), ko papildina metaforiskā gleznā izvērsts dusmīga cilvēka tēlojums: *..pi sovas sirds nosuoja sirdīgu tuorpu* (Šmits IX 1933: 450).

Otra skaitliski biežāk fiksētā ir pozitīvo emociju grupa, kas izteikta ar frazeoloģismu *nu vysas sirds* (6 piemēri) un savienojumā ar darbības vārdu pauž sirsnību, iejūtību, arī pilnīgi atklātu attieksmi, dedzību, aizrautību (LFV 2000: 1137). Latgaliešu pasakās piecos gadījumos no sešiem frazeoloģisms *nu (vysas) sirds* saistās ar darbības vārdu *lyugt, lyugtīs*. Trešā plašāk pārstāvētā emociju grupa ir skaudība (6): *..aizadaga vēļ leluoka skaudība* (Šmits IV 1927: 320), *..sacēļa skaudību [...] sirdīs* (Šmits IV 1927: 319), *..aizadaga sirds brīsmjeigi* (Šmits IV 1927: 507), *..(daiļums) grauze [...] sirdi* (Šmits VI 1929: 171), *..sirdi jau īdyura* (Šmits IV 1927: 508), *..sirds nabeja mīrā* (Šmits VIII 1932: 51). Beidzot, ceturrtā plašākā grupa ir bēdas, sirdssāpes, kas paustas ar fiziskām izjūtām vai fizisku vardarbīgu iedarbību uz sirdi (5 piemēri): *..[veiram gon] sirds suopēja* (Šmits IV 1927: 320), *..ar lelim suopim sirdā* (Šmits XII 1935: 217), *..kai ar nazi sirdi īdyura* (Šmits V 1929: 147), *..[taids] nagols ap sirdi* (Šmits IX 1933: 195), *..sasažņaudzja sirds* (Šmits IX 1933: 195).

Citas ar sirdi saistītas emocijas pasakās minētas mazāk. Skumjas un nožēla (4 piemēri) pasakās atklājas ar frazeoloģismiem *..skumeigi uz sirds* (Šmits V 1929: 156) un *..gryuts uz sirds* (Šmits VII 1931: 132), *..gryuti uz sirds* (Šmits X 1934: 53), *napateikami ap sirdi* (Šmits IV 1927: 466). Nežēlību, cietsirdību atklāj frazeoloģisma *cieta sirds* semantiskie varianti (2): *..jei sovas sirds nasameikstynuoja* (Šmits VI 1929: 172), *..sirds nasameikstynoj* (Šmits VII 1931: 387), savukārt vispārēju labsajūtu demonstrē frazeoloģisma *viegli/ labi uz sirds* varianti (3): *..labi uz sirdis* (Šmits XI 1935: 347), *..sirdī tiks vīgluok* (Šmits VI 1929: 426). Iekšējo tieksmi pēc kādām emocionālām vai materiālām vērtībām atklāj frazeoloģismi *..dēļ sovys sirds* (Šmits X, 1934: 268), *..kū tik sirds kāruoj* (Šmits III 1927: 240). Frazeoloģisms *..jēmja pi sirds* (Šmits IV 1927: 37) atšķirībā no vārdnīcās fiksētās nozīmes (*dziļi izjust, ļoti pārdzīvot, raizēties* (LFV 2000: 1138)) pasakā demonstrē personāžu padevību vecāku padomiem. Beidzot frazeoloģismi, kas demonstrē uztraukumu, pārsteigumu: *..sovauduok ap sirdi* (Šmits III 1927: 382) un *..sirdī suoce jam tai i kutynuot* (Šmits IX 1933: 425).

Koncepta „sirds” kognitīvā interpretācija

Kognitīvā interpretācija saskaņā ar Z. Popovas un J. Sternina teoriju ir koncepta kā kognitīvas mentālas apziņas vienības modelēšana, pamatojoties uz iegūtajiem valodas datiem (Попова, Стернин 2007: 35). Emociju klasifikācijai rakstā izmantota amerikāņu psihologa Roberta Plučika (*Robert Plutchik*) teorija par astoņām galvenajām emocijām: prieks, dusmas, bailes, riebums, skumjas, pārsteigums, ieinteresētība un akceptēšana (pēc Plutchik 2001: 349), kas demonstrē adaptācijas funkciju. Apkopojot koncepta „sirds” nominatīvā laukā vienības, nākas secināt, ka visbiežāk pieminētā emocija latgaliešu pasakās ir dusmas, kas dažādās formās parādās 94 no 211 vārdlietojumiem. Dusmas saskaņā ar R. Plučika teoriju liecina par aizsardzības mehānismiem, vienlaikus formējot ienaidnieka tēlu. Latgaliešu pasakās dusmīgākie ir t. s. sociāli augstie personāži: muižnieks (12 gadījumi), ķēniņš (9 gadījumi), ķēniņiene (5 gadījumi), mitoloģiskie personāži – velns (10 gadījumi), ragana (5 gadījumi) un ģimenes locekļi – sieva (14 gadījumi), pamāte (4 gadījumi). Atsevišķi dusmu uzplauksnījumi tiek piedēvēti dzīvniekiem (kaķis, lapsa, lauva, vērsis, vienradzis), dažu tautību pārstāvjiem (ebrejs, vācietis). Vairumā pie dusmīgajiem pasaku personāžiem pieder t. s. negatīvie varoņi, kas sāncensībā ar pozitīvajiem tiek pārmācīti, īstenojot tautas taisnīguma ideālus. Vienlaikus šāda „tautas tiesa” apliecina psiholoģisko vajadzību izpaust dusmas no atriebības drošā vietā un uzbrukt simboliskam vai reālam ienaidniekam (pēc Plutchik 2000: 119), kas īstenojas pasaku nobeigumos, kur dusmīgie saņem sodu. Piemēram, muižnieks un viņa pārziņi, kas *..mūcēja sovus struodnīkus un šaustēja jūs pat vēl ar reikstīm* (Šmits IV 1927: 148) tiek vārtīti elles katlos, dusmīgais ķēniņš, kas *..vysod ļaudīm taisīja slyktumu, taipat sovam dālam*, pasakas beigās *..tīpat pi golda nu lelom dusem krita un nūmyra* (Šmits IV, 1927: 473) u. c. Protams, rakstā izvērstais viena koncepta raksturojums nevar

dot pilnvērtīgu priekšstatu par dusmu emocijas izpausmēm pasakās. Par pieteikumu tālākiem pētījumiem varētu kalpot fakts, ka latgaliešu pasaku korpusā sastopami 477 vārdlietojumi, kas darināti ar sakni **dusm-*, 17 – ar sakni **nykn-* un 13 ar sakni **borg-*. Kopā ar koncepta „sirds” kontekstā analizētajiem 93 vārdlietojumiem ar tiešu dusmu semantiku pasakās saistīti vismaz 600 vārdlietojumi.

Otra skaitliski plašāk pārstāvētā emocija latgaliešu pasakās ir prieks, kas aptver 33 ar sirdi saistītas pozitīvās emocijas: sirsnību, žēlsirdību, labsirdību, prieku, vienkāršību u. c. Šai grupai, kā tas tika raksturots iepriekš, pieder personāži, kas izpelnījušies tautas simpātijas un identificējami kā savējie. Saskaņā ar R. Plučika teoriju prieks ir psiholoģiskās aizsardzības mehānisms, kas izpaužas kā sev nepieņemamas uzvedības, domu vai jūtu mainīšana uz diametrāli pretējām (Plutchik 2000: 173). Prieka emocija liecina par tādām īpašībām kā altruisms, puritānisms, apzinīgums, morāliskums un prezentē vajadzību rādīt labu uzvedību (Plutchik 2000: 119).

Trešo plašāko galveno emociju grupu veido skumju un bēdu izpausmes (11 gadījumi), kas prezentē tādas psiholoģiskās īpašības kā kautrība, pasivitāte, apātiskums, padevība, paklausība un vēlme aizmirst sāpīgos notikumus (Plutchik 2000: 119). Skumju un bēdu izpausmes latgaliešu pasakās pārdzīvo pasaku pozitīvie personāži: mātei sāp sirds par dēlu, kas viņu neklausa, vīram – par sievu, kas viņu pamet, nabaga zemniekam – *par citim boguotim, kai viņi braukoj lobūs zyrgūs un boguotīgi dzeivoj* (Šmits XII 1935: 217). Pārējās emocijas latgaliešu pasakās koncepta „sirds” kontekstā fiksētas atsevišķos pieminējumos un neļauj pamatotāk spriest par to psiholoģisko motivāciju.

Nobeigums

Raugoties no emocionālās inteligences viedokļa, koncepts „sirds” latgaliešu pasakās atklājas kā emociju krātuve, kas saskaņā ar P. Saloveja un Dž. Maijera teoriju ļauj interpretēt savas grupas emociju novērtēšanas un izpausmes pakāpi, citu grupu emociju novērtēšanas un atpazīšanas spēju, savu emociju regulēšanu un, beidzot, to izmantošana snieguma uzlabošanai. Pasakas rāda, ka koncepta „sirds” kontekstā dominē citu grupu emociju novērtēšana, pamatā aktualizējot sociālajiem oponentiem piemītošās negatīvās īpašības, kas koncentrējas daudzveidīgi nosauktā un daudzpusīgi raksturotā dusmu emocijā. Savas grupas emociju raksturojumā redzamas daudzveidīgāk izteiktas, bet mazskaitlīgāk atklātas atšķirīgas emocijas, kur parādās ambivalenta – gar ar prieka, gan bēdu emocijām saistītu – sajūtu gamma. Ja dusmu emocijas atklāsmē nav vērojami kompromisi (dusmīgie personāži, sekojot pasakas taisnīguma ideāliem saņem pelnīto sodu), tad prieka emocija dažbrīd pieļauj zināmas svārstības un pat šaubas par to patieso motivāciju un izpratni. Pasaku sižetiskā struktūra neuzrāda būtiskas aktivitātes savas grupas emociju regulēšanā. Pamatā balstoties uz sava un sveša, labā un ļauna polaritātes principu, pasaka rāda, kā savējie (visbiežāk sociāli zemie varoņi) gūst pelnīto gandarījumu.

LITERATŪRA

- Alexander-Frizer, Tamar (2008). *The Heart is a Mirror: The Sephardic Folktale*. Detroit, Michigan: Wayne State University Press.
- Apine, Ilga (2001). *Politoloģija: ievads etnopsiholoģijā*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Danesi, Marcel (2012). *Linguistic Anthropology: A Brief Introduction*. Toronto, Ontario: Canadian Scholars Press.
- Dixit, Vidushi, Kaur, Gurpreet, Shanwal, Vinod (2017). Emotional Intelligence in Indian Folklore. *Integrated Journal of Social sciences* 4(1). 1–8.
- Doc, Childre, Howard, Martin (2011). *The HeartMath Solution: The Institute of HeartMath's Revolutionary Program for Engaging the Power of the Heart's Intelligence*. New York: Harper Collins.
- Fontana, David (1997). *The Secret language of Symbols*. London: Piatkus.
- Latkovskis, Leonards (1972). Latgaļu serde. *Acta Latgalica* IV. Minhene: P/s Latgaļu izdevniecība. 71–85.
- LFV – Laua, Alīse, Veinberga, Silvija, Ezeriņa, Aija (2000). *Latviešu frazeoloģijas vārdnīca*. Rīga: Avots.
- Milts, Augusts (1992). Latgaliešu raksturs. *Literatūra un Māksla*. 4. septembrī.
- Ozols, Artūrs (1993). *Latviešu tautasdziesmu valoda*. Rīga: Zinātne.
- Plutchik, Robert (2000). A psychoevolutionary theory of emotions. Plutchik, R. (Ed.) *Emotions in the practice of psychotherapy*. Washington, DC: American Psychological association. 59–126.
- Plutchik, Robert (2001). The Nature of Emotions: Human emotions have deep evolutionary roots, a fact that may explain their complexity and provide tools for clinical practice. *American Scientist*. Vol. 89, No. 4. 344–350.
- Puisāns, Tadeušs (1980). Latgales problēma Latvijas vēsturē. *Jaunā Gaita* 128–129, http://jaunagaita.net/jg128/JG128-129_Puisans.htm, sk. 20.12.2017.
- Rockstuhl, Thomas, Seiler, Stefan, Ang, Soon, Van Dyne, Linn, Annen, Hubert (2011). Beyond General Intelligence (IQ) and Emotional Intelligence (EQ): The Role of Cultural Intelligence (CQ) on Cross-Border Leadership Effectiveness in a Globalized World. *Journal of Social Issues*. Volume 67, Issue 4. 825–840.
- Rosch, Eleanor (2005). Principles of categorization. *Fuzzy grammar a reader*. Oxford: Oxford University Press. 91–108.
- Salovey, Peter, Mayer, D. John (1990). Emotional intelligence. *Imagination, Cognition, and Personality* 9. New York: Baywood Publishing Company. 185–211.
- Seile, Valērija (1942). Latgaliešu ieražu un tikumu īpatnības. *Rēzeknes Ziņas* 49. 30. maijā.
- Steiner, Claude (2003). *Emotional Literacy: Intelligence with a Heart*. Personhood Press.
- Stough, Con, Saklofske, H. Donald, Parker, D. A. James (2009). *Assessing Emotional Intelligence: Theory, Research, and Applications*. Dordrecht, Heidelberg, London, New York: Springer Science & Business Media.
- Šmits, Pēteris (1925–1937). *Latviešu pasakas un teikas* I–XV. Rīga: Valtera un Rapas akc. sab. apgāds.
- Veisbergs, Andrejs (1999). *Idioms in Latvian*. Rīga: University of Latvia.

Zeile, Pēteris (1992). Latgaliešu etnomentālītāte un kultūra. *Literatūra un Māksla*. 7. augustā.

Попова, Зинаида, Стернин, Иосиф (2007). *Когнитивная лингвистика*. Москва: АСТ «Восток-Запад».

Тайлор, Эдуард (2000). *Миф и обряд в первобытной культуре*. Смоленск: Русич.